Н.В. Лещук, *кандидат сільськогосподарських наук*
Н.П. Костенко, *кандидат сільськогосподарських наук*
Н.В. Павлюк
Український інститут експертизи сортів рослин
В.А. Павлюк
Національний університет біоресурсів і природокористування України

УДК 631.526.31

Актуалізація методологічно-джерелознавчої бази бінарних назв інтродукованих культиварів з елементами екстраполяції

Розкрито значення ботанічної систематики та висвітлено практичне застосування бінарної наукової ботанічної номенклатури під час проведення ідентифікації сортів рослин. Саме бінарна номенклатура інтродукованих культиварів вимагає наукового підходу до структуризації і формування методично-джерелознавчої бази ботанічних назв рослин українською і латинською мовами.

За результатами аналітичного моніторингу висвітлено наукові аспекти диференціації систематичних одиниць, подано деякі правила та рекомендації стосовно науково обґрунтованих назв ботанічних таксонів українською і латинською мовами. Науковий пошук гармонізації дозволить удосконалити практичне застосування методично-лінгвістичних та орфографічних вимог і правил правопису назв ботанічних таксонів під час державної реєстрації сортів та прав на них. Гармонізація правопису за систематикою Ліннея (латинською мовою) сприятиме єдиному підходу для актуалізації методологічно-джерелознавчої бази бінарних назв інтродукованих культиварів ботанічних таксонів.

Ключові слова:
назви рослин, ботанічна номенклатура, бінарна (біномінальна) класифікація, культивар, Міжнародний кодекс номенклатури для водоростей, грибів та рослин (ICN), торговельна марка, систематика рослин, екстраполяція.

Постановка проблеми. Інтродукція рослин (лат. *introductio* – уведення) – введення (залучення) видів або сортів рослин в місця, області, де вони раніше не зустрічалися, перенесення окремих видів дикорослих рослин за межі їхнього сучасного природного ареалу. За різними джерелами визначень і тлумачень інтродуковані культивари (сорти) зазнають переселення (перенесення) окремих видів, сортів (порід) рослин у нові умови з метою їхнього вирощування, використання чи охорони або навмисне чи випадкове розселення особин будь-якого виду рослин за межі природного ареалу.

Сорт, або культивар (англ. *cultivar*) – група культурних рослин, які в результаті селекції отримали певний набір характеристик, які вирізняють цю групу рослин від інших рослин того ж виду. Кожен сорт рослин має унікальне найменування та зберігає свої властивості у разі багаторазового вирощування.

Наразі відомо понад 200 тис. видів рослин, які умовно поділяють на вищі і нижчі рослини. Аби розібратися у всьому цьому різноманітті рослинного світу, необхідно класифікувати рослини, тобто, об'єднати в певні систематичні одиниці на підставі схожості ознак й однорідності походження.

Саме бінарна номенклатура інтродукованих культиварів у межах найменшого ботанічного таксону вимагає наукового підходу до структуризації і формування методично-джерелознавчої бази ботанічних назв рослин українською і латинською мовами.

Науковий пошук гармонізації дасть можливість удосконалити практичне застосування методично-лінгвістичних та орфографічних вимог і правил правопису назв ботанічних таксонів під час державної реєстрації сортів та прав на них.

Метою аналітичних досліджень є узагальнення методів наукових підходів щодо назв ботанічних таксонів, які сприятимуть гармонізації дій під час проведення державної реєстрації сортів та прав на них.

Систематика, або таксономія рослин ставить своїм основним **завданням** їхню класифікацію, тобто розміщення в більш або менш близькі однорідні групи на основі їхньої спорідненості. У системі рослин ці групи розміщуються (класифікуються) в серію підпорядкованих споріднених таксонів.

Об'єктом аналітичних досліджень є процес формування

методологічно-джерелознавчої бази бінарних назв інтродукованих культиварів у часі й просторі з елементами екстраполяційного прогнозування їхнього правопису латинською і українською мовами [1].

Методи і методика досліджень. Інтродукція рослин користується досягненнями багатьох суміжних, а іноді й віддалених наук, має свою термінологію, теорію, методологію, методику та методи досліджень як польові, так і аналітичні [2, 3]. До основних методів інтродукції рослин належать: еколого-історичний, біотехнологічний, філогенетичний, флорогенетичний, кліматичних і агрокліматичних аналогів; перетворення біоформ, родових комплексів, геоботанічних домінантів тощо.

Велике значення в інтродукції рослин відіграють експедиційні дослідження методів і каналів мобілізації вихідного інтродукційного матеріалу з метою отримання обґрунтованих висновків щодо ботанічної систематики та бінарної номенклатури правопису назв ботанічних таксонів. Для цього варто використовувати методологічно-джерелознавчу базу інтродукованих культиварів з елементами екстраполяції вихідного матеріалу із точною географією походження (країна, республіка, край, область, гірська система, висота над рівнем моря, експозиція, рослинне угруповання, дата збору та тип рослинності: (наприклад, тундровий, степовий): формації, асоціації), які сприятимуть поступовому введенню у культуру нових ботанічних таксонів.

Результати аналітичних досліджень. *Народні назви рослин*. Екстраполяційний моніторинг показав, що назви рослин належать до найбільших і найдавніших пластів лексики української мови [4, 5]. Досить чітко виділяють діалектні та літературні назви рослин. До групи останніх входять наукові ботанічні номени, якими користуються фахівці-ботаніки [6].

Рослини відіграють важливу роль у житті людей, тому в народі здавна поширена велика кількість рослинних назв. Різні їх форми практично щодня використовуються людиною в її побуті. Як, наприклад, назви польових рослин і квітів, овочів у крамницях і т. д. (підсніжник – просерень, троянда – ружа, дурман – німиця, осика – трепета та ін.).

Найчастіше використовують побутові назви, але жорстких правил регламентації їхнього застосування нині немає. Тому виникають певні проблеми за використання народних назв. Зокрема, в різних країнах і на інших мовах одна й та ж рослина (особливо широко розповсюджена) може мати різні назви. Наприклад, місцеві назви чебрецю звичайного (*Thymus serpyllum* L.) – чепчик, мала материнка, богородська трава, чабер тощо. Або одну й ту ж саму назву можуть застосовувати для декількох видів рослин, наприклад, чабер садовий і чебрець звичайний (Thymus serpyllum і Satureja hortensis). Також трапляються *альтернативні назви видів рослин* [7, 8, 9] – аїр тростинний = татарське зілля; грабельки звичайні = журавлині носики; білозір болотний = маточник білий, мудник, царські очі; вербозілля лучне = вербозілля лучний чай; в'язіль барвистий = кучерявий горошок; гірчак звичайний = спориш звичайний; верба тритичинкова – білолоз; підбіл звичайний = мати-й-мачуха; полин кримський = полинок, євшан; цикорій дикий = Петрові батоги та *родин* – складноцвіті = айстрові, хрестоцвіті = капустяні, зонтичні = селерові та ін.

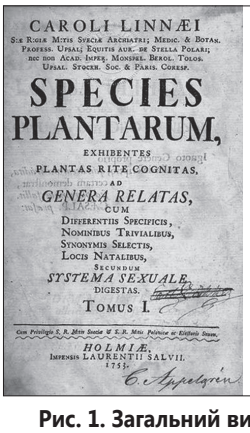
CAROLI LINNÆI
SPECIES
PLANTARUM,
EXHIBENTES
PLANTAS RITE COGNITAS,
GENERA RELATAS,
DIFFERENTIIS SPECIFICIS,
NOMINIBUS TRIVIALIBUS,
SYNONYMIS SELECTIS,
LOCIS NATALIBUS,
SYSTEMA SEXUALE,
TOMUS I.
HOLMIÆ,
IMPENSIS LAURENTII SALVII.
1753.

Автор(и) Карл Лінней
Країна Швеція
Мова латинська
Тема(и) ботаніка
Видавець Лаврентій Сальвій
Дата публікації 1753
Тип носія Print
Сторінки xi, 1200, + xxxi
ISBN NA

Рис. 1. Загальний вигляд титульної сторінки.

Незважаючи на те, що в біології, окрім рослин, виділяють окремо царства вірусів, дроб'янок, грибів, на побутовому рівні біологічна класифікація рослин модифікується (спрощується) й усе розмаїття живого світу зводиться до одного царства – рослин. Саме така класифікація притаманна пересічному громадянину, не обізнаному з тонкощами біологічної науки. Для уникнення вищезазначених проблем використовують *наукові* назви рослин.

Наукові назви рослин. Сучасна українська наукова ботанічна номенклатура – це систематизовані назви одиниць флори або таксонів (підвидів, видів, родів, родин, порядків, підкласів, класів) рослин. Міжнародна (латинська) наукова ботанічна номенклатура базується, переважно, на ліннеєвській системі класифікації рослин і передбачає назву для кожного відомого науці виду флори [10]. Вперше латинську бінарну класифікацію ботанічних об'єктів здійснив Карл Лінней у роботі *Species Plantarum* (1753 р.) (рис. 1).

Проте, перше зведення власне правил номенклатури ботанічних об'єктів було запропоновано Альфонсом Декандолем 1867 р. Безпосередньо у 1952 р. у Стокгольмі було прийнято перший Міжнародний кодекс ботанічної номенклатури (МКБН) – англійською *International Code*

of Botanical Nomenclature (ICBN), який неодноразово вдосконалювався [11]. На XVIII Міжнародному ботанічному конгресі в Мельбурні було прийнято нову назву міжнародного кодексу – *International Code of Nomenclature of algae, fungi, and plants (ICN)* («Міжнародний кодекс номенклатури водоростей, грибів і рослин») [12].

МКН – це зібрання правил та рекомендацій, що стосуються наукових назв рослин, водоростей, грибів. Його метою є присвоєння певних назв щодо певних груп організмів. Цінність наукової назви полягає в тому, що вона є стабільною та загальноприйнятою. Вона необов'язково повинна мати описову чи діагностичну цінність. Номенклатурний кодекс не має юридичного статусу в галузі державного та міжнародного права.

Надалі всі зміни та доповнення вносилися та вносяться рішеннями номенклатурних секцій міжнародних ботанічних конгресів (МБК), які проходять один раз на шість років. На кожному з'їзді приймається новий кодекс, що змінює попередній. Назва конгресу дається від назви міста, де проходив конгрес. Наразі діє Мельбурнський кодекс (змінив Віденський).

Усього існує сім принципів МКН:

– незалежності номенклатур – ботанічна номенклатура незалежна від зоологічної та бактеріологічної;

– типофікації – назви таксономічних груп застосовуються за допомогою номенклатурних типів;

– пріоритету – номенклатура таксономічної групи заснована на пріоритеті в оприлюдненні;

– унікальності назв – визначена таксономічна група може мати лише одну унікальну назву, окрім певних винятків;

– універсальності – наукові назви таксономічних груп розглядаються як латинські, незалежно від походження;

– зворотної сили – правила номенклатури, прийняті нині, розповсюджуються на всі постанови, прийняті раніше, лише якщо їх дія не обмежена;

– незалежності від таксономії – правила номенклатури не залежать від поглядів таксономістів на класифікацію тієї чи іншої групи.

Основним у ботанічній номенклатурі є принцип пріоритету. Це означає, що з кількох назв, запропонованих для даного таксону, вибирається найстаріша, що була оприлюднена. Постає закономірне питання, яка ж дата є вихідною, далі від якої, принцип пріоритету не поширюється? МКН приймає за вихідну дату 01 травня 1753 р. – умовну дату появи роботи Карла Ліннея *Species Plantarum* (два томи цієї книги, які з'явились у травні та серпні 1753 р. відповідно, розглядаються як опубліковані одночасно 01 травня 1753 р.). Ця дата діє для більшості груп рослин.

Ботанічна назва закріплюється за таксоном за допомогою номенклатурного типу. Для видів рослин це звичайно висушений матеріал, який зберігається в гербарії. Багато типів колекцій зараз доступні в Інтернеті на сайтах великих гербаріїв у вигляді високоякісних зображень гербарних листів.

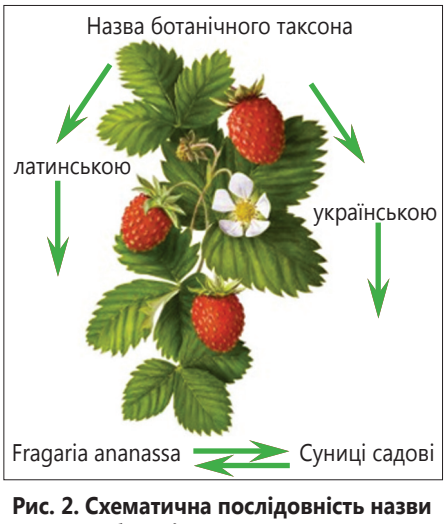

Рис. 2. Схематична послідовність назви ботанічного таксона.

Обидва ці принципи діють із певними обмеженнями. Щоб запобігти небажаних ефектів застосування принципу пріоритету, назви консервують (перелік законсервованих назв знаходиться наприкінці Кодексу). Для таксонів рангом вищих за родину застосовують дуже мало правил.

Зоологічна та бактеріологічна номенклатури мають свої власні Кодекси.

У біології, бінарна номенклатура – формальний метод позначення видів. Як передбачає слово «бінарний», наукова назва видів утворюється комбінацією двох частин: назви роду і дескриптора виду (видового епітета) [5, 6, 10]. Разом вони утворюють назву виду. Наприклад, назва роду (*Cucumis*) + видовий епітет (*sativus*) = назва виду (*Cucumis sativus*) – огірок посівний. Хоча тонкі деталі цієї класифікації відрізняються для різних видів, проте, є певні аспекти, які є універсальними.

Перший термін (назва роду) завжди починається з прописної літери (наприклад, Fragaria), тоді як дескриптор виду – ні, навіть коли він походить від власного імені. Наприклад, *Crocus heuffelianus* (шафран Гейфеля), *Corydalis halleri Willd* (ряст Галлера). Раніше допускалося написання видових епітетів з прописної літери в тому випадку, якщо вони утворені від імені або прізвища, але зараз усі видові епітети пишуть з малої (рядкової) літери.

Потрібно зазначити, що кожний вид рослин має лише одну правильну наукову назву (рис. 2).

Скорочення «sp.» (або «spec.») використовується, коли фактич-

на назва виду не відома: наприклад *Malus* sp. означає «вид роду *Malus*». Скорочення «spp.» (множина від «sp.») вказує «декілька невідомих видів». Скорочення «cf.» використовується, коли ототожнення не підтверджене: наприклад *Corvus* cf. *splendens* указує, що класифікація виду знаходиться під сумнівом.

Наукова назва повинна бути написана повністю, коли використовується вперше, або, коли декілька видів такого ж роду вносяться в список, обговорюються або згадані в тій же роботі. Назва роду може бути скорочена до першої букви, наприклад *M. domestica* замість *Malus domestica* Mill. В окремих випадках ця форма скорочення набула більшого розповсюдження, ніж загальна форма, наприклад, бактерію *Escherichia coli* часто називають *E. coli*.

Наукові назви видів та родів звичайно друкують курсивом, як наприклад *Viola alba*. Назву, написану від руки, підкреслюють. Коли використовують українську назву, наукову (латинську) пишуть у круглих дужках, наприклад, «Зозулині черевички справжні» (*Cypripedium calceolus* L.) – рослина з родини Зозулинцевих або Орхідних (*Orchidaceae*).

Ім'я автора таксону вказується після назви видового таксона. Скорочення прізвищ авторів ботанічних таксонів узгоджено з рекомендацією МКН і з посібником «Автори назв рослин» Брамітта і Пауелла [13]. Ці авторські скорочення можна відшукати на Інтернет-сторінці Інтернаціонального індексу назв рослин (IPNI) [14]. Наприклад, у назві роду *Lens* Mill. **–** скорочення «Mill.» стосується ботаніка Philipa Millera, у назві виду *Lens culinaris* Medik. **–** скорочення «Medik.» стосується ботаніка Friedricha Kasimira Medikusa.

У міжнародній практиці для визначення категорії сорту використовують термін культивар. Епітети, що позначають культивари (сорти), пишуться з прописної літери. Назву сорту пишуть після назви таксона (роду, виду, підвиду). Використовують два варіанти запису назви культивару: ця назва може відділятися від назви таксона позначенням cv., а може братися в одинарні лапки (в іншому випадку скорочення cv. не використовують). Ось приклад запису назви для одного з сортів пієріса японського – Forest Flame: *Pieris formosa* cv. Forest Flame; *Pieris formosa* 'Forest Flame'.

Комерційні назви і торговельні марки. Комерційні назви рослин – назви, які використовують у крамницях, супермаркетах, якщо епітет культивара не підходить для цілей реалізації. Зазвичай пишуть малою капітеллю без лапок (наприклад, *Choisya ternata* 'Lich' SUNDANCE). Ще однією причиною застосування торгової назви є іншомовне походження епітету культивара (наприклад, *Hamamelis* × *intermedia* MAGIC FIRE = *Hamamelis* × *intermedia* 'Feuerzauber')

Серії культивованих рослин – колективна категорія, яку використовують у маркетинзі, що об'єднує морфологічно подібні рослини, які відрізняються однією ознакою (наприклад, забарвленням квіток, листків) (*Impatiens* (Paradise Series) PAPETE ('Kipete'), *Petunia* DOUBLOON BLUE STAR ('Dandbblst') (Doubloon Series)).

Знак для товарів і послуг (англ. trademark) – позначення, за яким товари та послуги одних осіб відрізняють від товарів та послуг інших осіб. Такими позначеннями можуть бути слова, цифри, зображувальні елементи, комбінації кольорів.

У Цивільному кодексі України відносно знаку для товарів і послуг вживають термін *«торговельна марка»*. Термін «торговельна марка» є прямим запозиченням з англійської мови. По суті термін *«знак для товарів і послуг»* і *«торговельна марка»* означають одне й те саме поняття і тому можуть вживатися як рівнозначні. Їх супроводжують знаком ™ або ®. Останній використовують лише для зареєстрованих торговельних марок.

Назви основних сільськогосподарських рослин з точки зору систематики. Систематика рослин – один з розділів загальної систематики, який вивчає різноманітність рослин [15]. Головними завданнями систематики рослин є ідентифікація та класифікація представників рослинного світу.

Нижче наведено латинські назви ботанічних таксонів, які застосовують за державної реєстрації сортів рослин і прав на них:

– пшениця *(Triticum* L.*)* – найважливіша продовольча культура, рід однорічних трав'янистих рослин родини Тонконогових (Злакових) (Poaceae). Відомо 28 видів. Найпоширенішими є пшениця тверда (*Triticum durum* L.) та пшениця м'яка (*Triticum aestivum* L.);

– жито (*Secale* L.) – рід рослин родини Тонконогових (Poaceae), також відомої як Злакові (Gramineae). Рід об'єднує близько п'яти ботанічних видів, серед яких лише один культивується у сільському господарстві – жито посівне (*Secale cereale* L.). Культивують також міжродовий гібрид жита з пшеницею – тритикале (×*Triticale*);

– ячмінь (*Hordeum* L.). Всього існує близько 30 видів, які поширені в Європі, Азії, Америці. В Україні росте 7 видів ячменю, з них у культурі два. Найпоширенішим з них є ячмінь посівний (*Hordeum sativum* L.);

– овес (*Avena* L.). До роду відносять близько 40 видів, розповсюджених переважно в помірних країнах Старого Світу. За господарським значенням найважливішим є овес посівний (*Avena sativa* L.);

– горох (*Pisum* L.) – рід рослин з родини Бобових (Fabaceae). Горох посівний (*Pisum sativum* L.) – найвідоміший і найрозповсюдженіший;

– картопля (*Solanum tuberosum* L.) – поширена сільськогосподарська культура родини Пасльонових (Solanaceae), яку в народі називають «другим хлібом», одна з найважливіших продовольчих, технічних і кормових культур. У побуті часто картоплею називають не вид, а лише бульби картоплі;

– капуста (*Brassica* L.) рід рослин з родини Хрестоцвітих (Капустяних) (Brassicaceae). Представники роду походять із західної Європи, Середземномор'я та регіонів Азії з помірним кліматом.

За існуючою класифікацією всі форми буряків (дикі й культурні, однорічні, дворічні та багаторічні) об'єднують в один ботанічний рід – буряки (*Beta* L.), який належить до родини Лободових (Chenopodiaceae), і налічує 14 диких і один культурний вид. У процесі еволюції видів роду *Beta* L. утворилися 3 природні групи – секції: канарські (3 види), гірські (6 видів), звичайні (6 видів).

Варто зазначити, що ботанічний таксон, який представлений інтродукованим культиваром може мати декілька напрямів використання, але це вже не ботанічна класифікація, а використання сортів за відповідними напрямами для задоволення потреб суспільства.

Результати екстраполяційного моніторингу показали, що пошук і мобілізація рослин шляхом експедицій, безпосереднього обміну видами рослин або за делектусом (переліком ботанічних таксонів, сформованим у результаті відбору) дає змогу зберегти та примножити генетичне різноманіття, створити нові сорти з високою продуктивністю біомаси та біологічно активних речовин, виявити найперспективніші зразки для створення промислових плантацій і збагатити асортимент генетичних і сортових ресурсів рослинного різноманіття.

Висновки. Наукове екстраполяційне обґрунтування інтродукції рослин із подальшим введенням їх у культуру і гармонізація їхнього правопису за систематикою Ліннея (латинською мовою) сприятимуть єдиному підходу для актуалізації методологічно-джерелознавчої бази біномінальних назв інтродукованих культиварів ботанічних таксонів.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Барабаш, О.Ю. Біологічні основи овочівництва: Навч. пос. / О.Ю. Барабаш, Л.К. Тараненко, З.Д. Сич. – К.: Арістей, 2005. – С. 119–120.
2. Сікура, Й.Й. Інтродукція рослин (її значення для розвитку цивілізацій, ботанічної науки та збереження різноманіття рослинного світу) / Й.Й. Сікура, В.В. Капустян. – К.: Фітосоціоцентр, 2003. – 280 с.
3. Соболевская, К.А. Интродукция растений как путь сохранения и воспроизводства полезных видов природной флоры / К.А. Соболевская // Актуальные вопросы современной ботаники. – Бюл. Главного Ботанического Сада АН ССР. – 1975. – Вып. 95. – С. 29–34.
4. Сабадош, І.В. Народні назви рослин і наукова ботанічна номенклатура / І.В. Сабадош//URL: http://kulturamovy.org.ua/KM/pdfs/Magazine28-6.pdf.: (дата звернення 10.10.2012).
5. Кобів, Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин / Ю. Кобів. – К.: Наукова думка, 2004. – 800 с.
6. Прокудин, Ю.Н. Определитель высших растений Украины / Ю.Н. Прокудин, Д.Н. Доброчаева, Б.В. Заверуха [и др.] – Изд. второе, стереотип., с незначительными доп. и испр. – К.: Фитосоциоцентр, 1999. – 548 с.
7. Єлін, Ю.Я. Дари лісів / Ю.Я. Єлін, М.Я. Зерова, В.І. Лушпа, С.І. Шаброва. – К.: «Урожай», 1979. – 440 с.
8. Чопик, В.И. Дикорастущие полезные растения Украины: Справочник / В.И. Чопик, Л.Г. Дудченко, А.Н. Краснова. – К.: Наук. думка, 1983. – 400 с.
9. Антонюк, Н.Є. Рідкісні рослини флори України в культурі / Н.Є. Антонюк, Р.М. Бородіна, В.Г. Собко, Л.С. Скворцова. – К.: Наук. думка, 1982. – 212 с.
10. Джеффри, Ч. Биологическая номенклатура / Ч. Джеффри // Пер. с англ. – М.: Свит, 1980. – 120 с.
11. Міжнародний кодекс ботанічної номенклатури // URL: http://ibot.sav.sk/icbn/main.htm: (дата звернення 11.10.2012).
12. Miller, J. Outcomes of the 2011 Botanical Nomenclature Section at the XVIII International Botanical Congress / J. Miller, V. Funk, W. Wagner, F. Barrie, P. Hoch, P. Herendeen // URL: http://www.pensoft.net/journals/phytokeys/article/1850: (дата звернення 14.02.2013).
13. Brummitt, R.K. Authors of Plant Names / R.K. Brummitt and C.E. Powell. – Royal Botanic Gardens, Kew. – 1992. – 736 s. ISBN 1-84246-085-4.
14. Інтернаціональний індекс назв рослин // URL: http://www.ipni.org/ipni/authorsearchpage.do.: (дата звернення 10.10.2012).
15. Глущенко, В.И. Основы общей систематики: учеб. пос. / В.И. Глущенко, А.Ю. Акулов, Д.В. Леонтьев, С.Ю. Утевский. – Харьков: ХНУ им. В.Н. Каразина, 2004. – 111 с.